

«Ո՛ր տայր ինձ գծուի ծխանի
Եւ զառաւօտն հաւասարդի,
Զվագելն եղանց և զվագելն եղջերուաց,
Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք»:

Օրը կը տարածամէր և մենք տակաւին լեռներուն վրան էինք: Մտադրած էինք գիշերը հոն անցընել, բայց խնդիր էր թէ ո՛ւր պիտի պառկէինք, որովհետեւ օդը շատ զով էր և զօգանարնակները իրենց բաւեւ լու չափ անկողիններ ունէին, իսկ հիւրասէր պերւորները կը ստիպէին զմեզ որ իրենց հիւր մնայինք, և վերջապէս մնաւ լու որոշում կու տանք. յաջորդ առտուան բոլոր մակըրդոցներու սերերը մեր խումբին յատկացուելու կատակներով:

Զօգանի այն գիշերուան տեղի ունեցած խրախճանութիւնը չափ ու սահման չունէր. հիւրակներու ամբողջ բազմութիւնը ոտքի վրայ էր, և հայրենի պար ու կովկես կը խաղար, իսկ տանկայիններն ու փողհարները այնքան ոգեւորուած էին որ

կարծես բովանդակ սարը կը թնդար իրենց ոտքերուն տակ՝ հայրենի երգի ձայնին:

«Լուսնակն յետ սարուն ոլոր,
Ինչ խորտակ ինչ բոլոր,
Մէկ արեգակն երկու շող,
Եարուկ պագէ էվլեմ թող»:

Այսպէս, Սասունցին իբրեւ լեռնակեցիկ ժողովուրդ մը, դարերէ ի վեր ամուր կառչած իր սրբազան հայրենիքին ու բարձրաբերձ լեռներուն, կ'ապրէր մաքուր ու երջանիկ կեանք մը, սակայն զժբախտաբար վերջին կէս դարու շրջանին տիրող քաղաքական անլուր խժգժութիւններն ու մանաւանդ աշխարհաւեր պատերազմին յաջորդող զօրխային տեղահանութիւնները վրայ հասնելով՝ քարուքանդ ըրին մեր սրբութիւնները և այսօր վերապրող Սասունցին ալ իր կարգին օտար երկիրներու մէջ ցրուեցան ըլլալով՝ կորսնցուցած է իր հայրենի քաղցր յիշատակներն ու կենսունակութիւնը:

Հալէպ

ՄԿՐՏԻՉ ՔԷՅ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԷ ՀՈՌՈՄԵՐԷՆ

Դուրեան Մատենադարան անուան տակ Երուսաղէմի վանուց տպարանէն յաջորդաբար հրատարակուած հատորներէն երկրորդը որ Հայ Մատենադարանի Պատմութիւնն է յոյժ շահագրգռական և գեղեցիկ աշխատութիւն մ'է սեղմ ու կուռ ոճով և կարեւոր ուսումնասիրութիւններով:

Այս հատորին մէջ Ագաթանգեղոսի յատկացուած բաժնին սկիզբը (էջ 446) ողբացեալ հեղինակը մէջ կը բերէ Ագաթանգեղոսի իր անձին իսկ համար ըրած վկայութիւնը հետեւեալ կերպով. «Էր ի քաղաքէ ի մեծն Հռովմայ և վարժեալ հայրենի արուեստիւ Հայերէն և Յունարէն ուսեալ դպրութիւն»:

Հոս Հայերէն բառը առաջին անգամ տարօրինակ թուեցաւ քանի որ Գ. դարուն վերջերը Հայերէն դպրութիւն գոյութիւն չունէր: Եւ արդարեւ յետ քննութեան տեսնուեցաւ որ այդ բառը պէտք է ըլլայ Հռոմէրէն:

Վենետիկի վանքին տպագրութիւնը որ Բարեղի Արքունի Գրատան մէջ սկսուած հնագոյն և ընտրելագոյն օրինակին վրայէն կատարուած է, Ագաթանգեղոսի նոյն վկայութիւնը կը յիշատակէ այսպէս (յառաջաբան Ագաթանգեղոսի էջ 15) «արք հրաման հասեալ առ իս ոմն Ագաթանգեղոս, որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռովմայ և վարժեալ հայրենի արուեստիւ Հռոմէրէն և Յունարէն ուսեալ դպրութիւն»:

Ուրեմն Ագաթանգեղոսի ուսած դպրութիւններն են Հռոմէրէն և Յունարէն. Հայերէնի խօսք չկայ և Հայերէն բառը սխալ մ'է որ պէտք է ուղղուի վերածուելով Հռոմէրէնի¹:

ՈՍԿԱՆ ՄԱՐՏԻԿԵԱՆ

1. Սոյն գիտողութիւնն հրատարակած ատեն թերեւ աւելորդ չըլլայ մեր կողմէն նկատել թէ Պ. Ռ. Մարտիկեանի իրաւամբ սրբագրածը այնքան տարրական սխալ մ'է՝ որ տպագրութեան ժամանակ սպրդած ըլլալու է, որով՝ ոչ մէկ կերպով վերագրելի բանիւն հեղինակին:

ԾԱՆ. ԽՄԲ.

ԱՐԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՓՐԿԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԴԷՍ ՍԱՂԻՄԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԸ ՍԱՅԹԱՔՈՒՄՆԵՐԸ

ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ ընթերցողները գուցէ յիշեն ազգու և արդարացի դիտողութիւնը անցեալ 1935 Յունիսի թիւով՝ Հ. Ե. Փէշիկեանի կողմէն, ի պատասխան Սիոնի¹ մէջ երեւցած երկու յօդուածներու, որոնց մէջ այլափոխուած էին արարչութեան և փրկագործութեան խորհուրդները յոյժ անտեղի ու մոլորական մեկնութիւններով: Յօդուածագիրը զայրանալով եղած դիտողութեան վրայ՝ ոչ միայն կը պնդէր յամառութեամբ իր համոզումները ու կը հեզնէր ընդդիմադիրը՝ որպէս անկարող կրօնի բարձր խելոյրներուն քափանցեալ և տրդայական հռետորաբանը միայն հարուստ, սյւլ և կը յայտարարէր՝ ի միջի այլոց. «Մենք ԿԸ ԴՈՂԱՆՔ ՄԵՐ ՈՒՂԱՓՈՒՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ (ընդգծումը իրմէ), մեր տոհմը ունի նպատակն էր, և է, ոչ թէ դաւանանք բանաձեւել, այլ արդէն կոյսմիկ իմաստիկ քափանցեալ համար քացատրութիւն մշակել²»: — Ահա՛ բանաձեւ մը երեւութապէս անմեղուկ և անմեղադրելի, որուն ներքին իմաստը սակայն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ վերահաստատութիւն հրապարակ նետուած այլանդակութիւններուն, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդաբար: Ժամանակէ մը ի վեր մենք վարժած ըլլալով կարգալ հայ թերթերու մէջ ազատական ու կրօնամերժ ըմբռնումներ, սովոր էինք արգասատելի անգիտութեանց արդիւնք համարել զանոնք ու անցնիլ: Իսկ եթէ այս առթիւ կը հարկադրուինք լսեցնել մեր

ձայնը՝ ի սէր ճշմարտութեան, նկատի ունինք խեղաթիւրուած հարցերուն գերակշիռ ծանրութիւնը և եկեղեցականի հանգամանքը այդ տողերը ստորագրողին: Վասնզի նման հաւատաւորացութիւններ, երբ գան մանաւանդ կրօնի պաշտօնեայ ճանչցուածի մը զրջէն, անհետեւանք չեն մնար զժբախտաբար, « իբրեւ քաղցկեղ ճարակ գտանեն », կը խորացնեն միամիտներու գայթակղութիւնը՝ յօգս ցնդեցնելով անոնց բարի հաւատքը, ու կը փութացնեն շատերու վազքը դէպ ի անկրօնութիւն:

Նպատակնիս վէճի դուռ բանալ չէ, ինչպէս ինք պիտի ուզէ նկատել, այլ մէջ բերել ու նոր պարզուտէ մը անցընել իր մոլոր ու յանդուգն յայտարարութիւնները, ցոյց տալու համար թէ անոնք կրնան հաշտուիլ ուղղափառութեան վրայ դարձողի մը հաւատքին հետ:

Կարդանք նախ քանի մը նմոյշներ՝ իբր ազգանշան իր գաղափարներուն: «Հաւանաբար ընթացքին քացատրութեան միակ բանալին է Մարդեղութիւնը. ֆրիստուսի մարդկային մարմնին վերացումն ա՛յ տիեզերքի վախճանին, այսինքն ամեն նիւթական բաներու վախճանին՝ իրական օրինակն է և ապացոյցը... Աստուած Հայրը՝ ֆրիստուսով նոր եակ մը դրկեց աշխարհ. այդ եակը հաղորդուեցաւ մարդոց հետ և նոր մարդիկ ստեղծեց հին մարդերէ... Մարմինը ստեղ-

1. Պաշտօնաթերթ Երուսաղէմի հայ Պատրիարքութեան, 1935, թիւ 1, էջ 7, թիւ 5, էջ 140, Տերան Վ. Պ. Ն. ստորագրութեամբ:

2. Անդ, թիւ 10, էջ 321.

ԲԱԶՄԱՎԷՊ ԹՈՒՆՈՒԱՐ-ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1936

ծուկացաւ պետքի մը հետեւանքով... Աստուծոյ իր շնորհը փնտրելու մարտնչութիւնն էր... այս անգամ իր զորութեան հետեւանքով... Ոչ միայն շատ մը ձեռնարկներէն մէկը է քրիստոնէութեան մարտնչութեան մարտնչութիւնը, այլ նոյն իսկ չէ միայն ձեռնարկութեան մը անհատականութիւնը երեսին երկրայաջողութիւնը՝ յոյսի կարօտ այս աշխարհին... Հասկացողութեան փորձ մ'ընելու համար՝ նախ պետք է որոշենք մեր դիրքը... կը մերժենք չգիտականութիւնը և սկզբնականութիւնը. մեր տիեզերքին գոյութեան և շարժումին և գաւառներ ձանձնաբեր պետքի ունենալով՝ գերազանց և անձառ յիմարտութիւնն է... եւն»:

Զանց կ'ընենք ասոնց նման դեռ ուրիշ անգոյն և ուրեք հակասական խօսքեր, որոնց զաղափարական խառնակոյտին մէջ հազիւ կարելի է ճշմարտութեան մէկ երկու հետքեր նշմարել: — Անցնինք ուրեմն ուղղակի տեսնել իր անպատկառ ուրաջութիւնները՝ նախ արարչութեան և յետոյ Քրիստոսի ու մարդկային մարմիններու յարաբերութեան մասին, և մերկացնել բացատրութիւն մշակողին բուն նպատակն ու արժէքը:

Քրիստոնէութիւնը շնորհակցանք, կ'ըսէ, իրերու յառաջագոյնութիւն մը բացարձակ ոչնչութիւնէ, ընդհանրապէս տիեզերքի ստեղծագործութեանն առաջ «Աստուծոյ Հոգին շնորհակցանք մը կը շնորհէ»... Հարկ է ըսել թէ հոգեկիսակցի իմացութեան «ինչ» է մը ծնաւ և կը ծնի ամէն բան, այդ «ինչ»ը Հոգին է, Աստուծոյ Հոգին. (Սիւն թիւ 5, էջ 141 և 142):

Յիշատի մեզի համար հաճոյք մը չէ և ցաւ կը զգանք որ հաւատոյ հիմնական ճշմարտութիւններ փաստելու կը հարկադրուինք, զիմացնիս ընդդիմադիր ունենալով՝ ոչ թէ ճակատաբաց անկրօններ, այլ

1. Աւելորդ է յիշեցնել հոս որ յաճախ մարդոց համար ալ կը գործածուի ստեղծելու կարողութիւնը, բայց պիտակարար և խիստ չափաւոր իմաստով: Ամենէն մեծ հանճարները կրնան նոր և անձանոթ զաղափարներ ար-

մեզի կարգակից կզերական մը՝ սնած արտաքին փիլիսոփայութեամբ, այլ զուրկ Աստուծոյ գիտութեանէն, նման անոնց՝ որ «յամենայն ժամ ուսանին և ի գիտութիւն ճշմարտութեան ոչ ժամանեն»:

Արդ, Աստուծոյ մը գաղափարը ունեցող ամէն ժողովուրդներ, մանաւանդ քրիստոնէաները, սկիզբէն ի վեր անխտիր դաւանած են ու կը դաւանին թէ Աստուծոյ բացարձակ ոչնչութիւնը ստեղծել է երկինքն ու երկիրը՝ իր ազատ կամքով, երբ ոչ նիւթ կար, ոչ ժամանակ և ոչ տեղ՝ բաց իրմէ: Հետեւաբար՝ թէ՛ իմանալի անդրաշխարհը և թէ՛ մեզ շրջապատող այս անձայրածաւալ տիեզերքին հրաշալի կազմակերպութիւնը՝ մի միայն արդիւնք է Անոր ամենազօր հրամանին: Ստեղծել բոլոր ինքնին՝ ճշգրիտ ու հարազատ իմաստով՝ կը նշանակէ գոյացնել իր մը որ առաջ չկար ոչ ինքիւր մէջ, ոչ սաղմնային և ոչ անկերպարան վիճակով, ու չէր կրնար յառաջագոյն ի՞նչ է «ինչ» է մը, ըլլալ նիւթական՝ ըլլալ հոգեկան: Այս եղանակով և ու պիտի մնայ միշտ քրիստոնէական հաւատալիքներու կական մաս՝ արձանագործած Հանգանակին սկզբնատառերով: Եթէ հարցնէ մէկը. «Ինչպէս կարելի է մեկնել այսպիսի միտք շլացնող հրաշագործութիւն», մենք չունինք պատասխան. մեր անկարողութիւնը, սակայն, բնաւ զարմանք պատճառելու չէ: Ո՛րքան անըմբռնելի է ստեղծագործութիւնը՝ նոյնքան հարկադրուած ենք ընդունիլ զայն որպէս ամենաշաղկապի ճշմարտութիւն, քանի որ գիտենք թէ նիւթական չնչին մասնիկ մը՝ հիւլէ մը անգամ՝ չեն կրնար իւրովի գոյանալ երբեք, և յիմարտութիւն է ամենակատար ներդաշնակութեամբ օժտուած համագոյը ի՞նչ է պատճառի արդիւնք ենթադրել՝ բացի գերագոյն ճարտարապետին խօսքէն:

տաղիւ, զարմանալի զիտեր հնարել, բնութեան զաղափարներուն թափանցել, և հետագոտել երկնային բիւրաւոր աշխարհներու ընթացքը, — բայց ստեղծել յարդի շիւղ մը՝ բնաւ երբեք:

Նախկին երեք Տիեզերական ժողովներու մէջ ընդունուած ու բանաձեւուած հաւատոյ մասերուն առաջինն է այս ստեղծագործութեան վարդապետութիւնը՝ անփոփոխ և անքննադատելի: Հին և Նոր կտակարանները զայն կը հաստատեն բացայայտ վկայութիւններով: Յիշենք միայն մէկերկուքը: «Ի սկզբանէ արար Աստուծոյ գերկինս և գերկիր» կը գրէ Նախամարգարէն Մովսէս: Ըստ Սաղմոսերգութիւն՝ «Նա (Աստուծոյ) ասաց և եղեն, հրամայեց և հաստատեցան»: Եթէ Մակաբայցի նահատակներու մայրը կը փառաւոր այս մասին ամէն կասկած՝ երբ արիարար իր զաւակը յորդորելուն առթիւ կ'ըսէր անոր. «Աղաչեմ զքեզ, որդեակ, հայեսցիս դու յերկինս և յերկիր և որ ի նոսա արարածք իցեն. յուշ լիցի քեզ զի ՅՈՁՆՁԷ արար զնոսա Աստուծոյ» (Բ. Մկր. զԼ. Է, 28): — Նոյնը կը հաստատէ Նոր կտակարանն ալ: Յովհ. Աւետարանիչը կը գրէ. «Ի սկզբանէ էր բանն. սկզբնային ինչ Նովաւ եղեւ և առանց Նորա եղեւ և ոչ ինչ որ ինչ եղեն»: Նմանապէս Յայտնութեան Գրքին մէջ. «Եւ Հրեշտակն... երդուաւ ի կենդանին յաւիտենից՝ որ հաստատեաց զերկինս և որ ի նմա, և զերկիր և որ ի նմա» (Գլ. Ժ, 6): Պօղոս Առաքեալ՝ Եփեսացւոց թուղթին մէջ. «Տէնտեսութիւն խորհրդոյն առ Աստուծոյ՝ որ զամենայն ինչ արար» (Գլ. Գ, 9): Նուազ բացայայտ չէ նաեւ աւանդութիւնը: Ս. Թէոփիլոս Անտիոքացի կ'ըսէ. «Աստուծոյ ծարեալ մարդիկ՝ Ս. Հոգիէն ներշնչուած՝ կ'ուսուցանեն միասնաբար թէ ոչնչի ստեղծել է Աստուծոյ ամէն բան» (Գիրք Բ. առ Անթուրիկոս թիւ 10): «Ամէն բան ոչնչի եղած է», կը գրէր Տերտուլիանոս Երմոգինէսին (Գլ. Իբ.): Զանց կ'ընենք արեւելեան թէ արեւմտեան Ս. Հայրերուն վկայութիւնները: Միայն կը հարցնենք բացատրութիւն մշակող մեր բանգէտին, թէ ինչ կը նշանակեն հայերէն խորհրդատեւորի մէջ պատարագիչ Քահանային սախօսքերը՝ Աստուծոյ ուղղուած. «Որ ի չորդի ի գոյ ածել զամենայն արարածս»,

«Որ յանկարեկե զբնաւ ի ցուցակութիւն ածեալ գոյացուցեր»: Նոյնպէս Շարականին մէջ. «Անեղն ի Հօրէ ծնեալ Որդի յանկից գոյացոյց զեղեալքս», — և դեռ ուրիշ շատ տեղեր: Այս եղանակով միշտ Հայ Եկեղեցւոյ ճշմարիտ դաւանանքը սկիզբէն ի վեր: Քրիստոնէութիւնը ինչպէս կրնար չընդունիլ իրերու յառաջագոյնութիւնը՝ արձակ ոչնչութիւնէ, քանի որ մարդկային ողջմտութիւնն անգամ կը հաստատէ զայն, և հակառակը պնդել՝ Աստուծոյ գոյութիւնը ուրանալ կը նշանակէ: Եթէ Արարիչ Աստուծոյ ամէն բան ոչնչէ գոյացուցած չէ՝ հարկ էր որ զայն յառաջ բերէր յառաջագոյն եղած նիւթէ մը. բայց անտեղի է այսպիսի ենթադրութիւն, վասնզի ասով Աստուծոյ գերագանց չէր ըլլար մարդէն՝ որ կրնայ ու է նիւթէ ուղած բաները շինել: Դարձեալ, ստեղծման համար ենթադրուած նախանիւթը՝ ինքնագոյ կ'ըլլար, որով նաեւ անսահման ու հաւասար Աստուծոյ, ինչ որ կարելի չէ մտքէ անցնել: Իսկ իմաստնոյն խօսքը թէ «Յանկերպարան նիւթոյ հաստատեաց զաշխարհ», ծուռ մտքով պէտք չէ հասկնալ. կը նշանակէ թէ Աստուծոյ նախ անկերպարան նիւթը ստեղծեց և յետոյ անով կազմեց աշխարհը, և ասոր համար ըսաւ Մովսէս. «Եւ երկիր էր աներեւոյթ և անպատրաստ»: Դարձեալ, անկերպարան նիւթը կամ աւներեւոյթը «յոչնչէ արար» Աստուծոյ ըսելով չի հասկըցուիլ՝ իբր թէ ոչինչը իր մըն է, որմէ՛ որպէս նիւթէ մը՝ Աստուծոյ աշխարհը ստեղծեց, այլ թէ բան մը չկար մէջտեղ և ինք գոյացուց բոլոր իրերը:

Արարչութեան խորհուրդին մէջ ուրեմն կը դաւանինք՝ թէ Ամենակալը ստեղծել է ու կը խնամէ բոլոր տիեզերական աշխարհը՝ առանց անոր հաղորդելու դոյզն մասնիկ մը իր անբաժանելի ու անփոփոխ գոյացութեանէն: Հետեւաբար՝ մեծ մոլորութիւն է ու հակառակ տրամաբանութեան՝ Աստուծոյ ինքնին զնել իբր նախանիւթ ստեղծագործութեան:

Դաւանական այս կէտը թէեւ որոշ պարզութեամբ է վերեւ բերուած պատճառաբանութիւններով, բայց կ'արժէ որ քիչ մըն ալ զբաղինք՝ մերժած չըլլալու համար չգիտականութիւնը մերժողին պահանջը:

Արդ, կը հարցնենք. Ո՞րն է հարազատ իմաստը Արարչութեան Պատմագրի սախօսքին. «Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ շրոց», և ներելի՞ է ասկէ հետեւցնել՝ թէ «հոգեղինապէս «ինչ» է մը ծնաւ ու կը ծնի ամէն բան: Եկեղեցւոյ Ս. Հայրերը տուած են արդէն պատասխանը: Յիշենք միայն մեզի մօտաւորներուն խօսքերը: — Ս. Գրիգոր Նարեկացին կը մեկնէ Ս. Գրքին յիշեալ խօսքը՝ Եպիսկոպոսին պատարագէն առաջ ըրած աղօթքին մէջ, և Ս. Լամբրոնացին զայն կը պարզէ այսպէս. «Այն որ ասէ թէ Հոգին շրջէր, ստուգարանի՝ թէ բարձեալ ունէր զտարերը ի ներքոյ ինամոյ իւրոյ զօրութեան, և այնպէս պաշտպանեալ զօրութեամբ՝ որպէս թեօք պահէր զ'ի սկզբանէ արարեալքս ի հաստատութեան¹»: Ս. Հայրապետին այս խօսքը՝ մեր հասկցած գրաբարով՝ ըսել է. Հոգին Սուրբ իր ինամքին ենթարկած էր բոլոր համագոյքը այնպիսի զօրաւոր պաշտպանութեամբ՝ որպէս թէ թեւեռովը կը պահէր սկիզբէն ստեղծուածները հաստատութեան մէջ: — Սոյնպէս կը մեկնէ նաեւ Ս. Բարսեղ իր Վեցօրեայ արարչութեան ճառերուն² մէջ՝ ըսելով. «Հոգին Աստուծոյ զրգիւն զթոյն հանդերձէր պատրաստէր զՅուրան՝ ծնանել զամենայն շունչ կենդանի ըստ ազգի իւրում: Եւ յայտնանէ յայտ լիցի թէ և Հոգին Սուրբ արարիչ է, և չէ ինչ թերի յարարչութենէ անտի»: Նոյն Ս. Հայրապետը մեկնելով «Եւ երկիր էր աներեւոյթ և անպատրաստ», կը գրէ՝ «Մինչչեւ լեալ էր լուսոյն՝ ոչ ինչ երեւէր յաշխարհի գեղեցկութիւն իրից, և վասն այնորիկ ասէ Գիր թէ աներեւոյթ էր երկիր: Իսկ որք եղծին զկեանս իւրեանց ի ճշմարտութեանէ անտի... խոտորնակ խորհրդովք յեղուլ տապալել կամին զբանս աստուածեղէն Գրոց... Աստուած արարիչ աշխարհիս՝ մինչչեւ չեալ էին երեւոյթս՝ ած ի չղոյէ ի զոյ իւրով աննոյարն գիտութեամբ, և ևհաւ երեւցոյց զարարածս ի չղոյից»: Ահա՛ երկու Հայրապետներուն այս նոյնիմաստ ու հրահանգիչ բացատրութիւններուն համաձայն, Աստուծոյ Հոգին՝ շատ հեռի ինչ մը կամ գոյացած իրերու նախընթաց մ'ըլլալէ, կը հրճուի՝ որպէս Արարիչ՝ Հօր և Որդւոյ հետ, և կը գուրագուրայ հրաշագործած տիեզերքին վրայ: «Եւ ետես Աստուած զի բարի է»: Անոնց հոգեկից իմաստները ոչ միայն կը տամբանք են անհաւատութեան, այլ կը թուին կարծես գիտական դրութիւններու ակնարկութիւններ՝ աշխարհածնութեան մասին: Յիշաւի, եթէ պահ մը վերցնենք իսկ աստուածային կնիքը մեր հարցին վրայէն, պիտի չկարենանք գտնել ճշմարիտ գիտնական մը՝ որ յաջողի այլապէս ցոյց տալ իրերու ծագումն ու յառաջագայութիւնը: Այս մասին գիտութիւնը առանց Աստուծոյ՝ պատրանք է:

Արարչագործութեան դէմ՝ նախ փիլիսոփայական երկու դրութիւններ հնարուած են, ինչպէս գիտենք, հիշեալ անոնքիս (atmicité) և բիտու (emanation): Առաջինը եպիսկոպոսներու և համայնաստուածեաններու դաւանանքն էր, որու համաձայն նիւթը ինքնագոյ և յաւիտենական համարութեամբ՝ այս գեղեցիկ աշխարհը կազմուած կ'ըլլայ առանց արուեստաւորի: Իսկ երկրորդը՝ որուն դեռ այսօր իսկ հետեւող կ'երեւի մեր բանգէտը, կը պնդէր թէ աշխարհս բխել կամ յառաջացել է Աստուծոյ գոյացութենէն: Նախորդին պէս անհիմն ու խաբէական դրութիւն՝ որուն անտեղութիւնը վերեւ յայտնեցինք արդէն:

Հին հեթանոսութիւնը սակայն ունեցաւ նաեւ հոյակապ իմաստասէրներ, որոնց գլխաւորները կըրցան այդ խաւարին մէջ

3. Անդ, էջ 23, 25, 26, 27.

աւելի լուսամտօրէն գաղափարել ստեղծագործութիւնը: Մինչդեռ քրիստոնէութեան հաստատութեան աստիճան հնարուեցան դժբախտաբար աստուածամեծ դրութիւններ՝ առանց լուծել կարենալու այս և մարդկային ճակատագրին վերաբերող ուրիշ հարցերը: «Եթէ կշռենք իրենց պատճառները, կ'ըսէ Ժ.Ժ. Ռուսոյ¹, նպատակ ունին ամէն ինչ աւերել ու ոչնչացնել. եթէ նկատի առնէք իրենց կարծիքները՝ ամէն ոք իրենց առաջ կը քշէ և վիճարանելու համար միայն կը համաձայնին²: Յիշաւի երբ մարդ աչքի առջեւ կ'ունենայ Լայրնիցի, Կարթագոնի, Փանթի և Հեկէլի պէս խորթաբախեց մտքերու հակամարտ սկզբունքներն ու մոլորանքները, կը ստիպուի՝ կամայ թէ ակամայ՝ ընդունիլ թէ Քրիստոսի Երկնքէն բերած և Պօղոսնէն, Ոսկերիաններէ, Օգոստինոսներէ կամ աստուածաբան Գրիգորներէ ու Թոմասնէն ընկալուած իմաստասիրութիւնն է միայն որ գիտցաւ ներգաշնակել հոգեկան և նիւթական իրերը՝ ինչպէս Արարիչը միացուցեր է զանոնք մարդուն մէջ:

Չկարծուի սակայն թէ այս համոզումը սեփականութիւն է կղերական նեղ մթնոլորտին: Քրիստոնէութիւնը ունեցեր է նաեւ ու կը շարունակէ ունենալ լեզուն մը աշխարհիկ գիտնականներու, որոնք այս մա-

սին իր փառապսակը պիտի կազմեն առ յաւէտ, հակառակ անամէջ բանդագուշանքներու: Կը բաւէ մտքով աչք մը տալ շուրջերիս ու տեսնել անվերջ թափօրը գիտութեան ամէն ճիւղերու մէջ փայլող հանձարներու, որոնք մարդկային իմաստութեան վերջին կատարները թեւակոխելով ճանչցան ու փառաբանեցին տիեզերքի Արարիչը: «Եւ կը յաւակնիմ ըսելու, կը գրէ Այնշթայն գերմանացի հրեայ գիտնականը, որ տիեզերական կրօնականութիւնը (religiosité cosmique) ամենազօրաւոր և ամենագնիւ լծակն է գիտական որոնումներու: Ինչ խորունկ սէր աշխարհի շէնքին իմաստութեան պէտք է ունեցած ըլլան Քիպլէր և Նեւտոն որ կըրցած ըլլան լուծել երկնային մեքենականութիւնը...: Անիրաւ տեղը չէ ըսած ժամանակակից հեղինակ մը թէ ընդհանրապէս նիւթապաշտութեան ծախսուած մեր ժամանակաշրջանին լուրջ գիտունները են միայն այն մարդիկը՝ որ ջերմեանդօրէն կրօնասէր են³»: Աշխարհածնութեան հարցով զբաղեցան յատկապէս աստղաբաշխներն ու բնագէտները, և վերջին դարերու մէջ այս խնդիրը ամենէն շատ հետապնդողն եղաւ Լապլաս⁴, որուն հաստատած դրութիւնը յետոյ ուսումնասիրուեցաւ Լա Ֆէյի⁵ ձեռքով: Այս երկու գիտնականներուն հե-

1. Ֆրանսացի արժակ զրիչ և իմաստասէր, ազատամիտ ու անհաւատ, հիմնադիր նոր մանկավարժութեան (1712-1778).

2. Այս մասին աւելի ուշագրաւ է նոր հեղինակի մը սա զրածը. «Ճշմարիտ իմաստասիրութիւնը իրերու գիտութիւնն է՝ իրենց պատճառներով, մինչ օրուանս իմաստասիրութիւնը միայն իրեր և օրէնքներ կ'ուսումնասիրէ, և քիչ ընտանի է պատճառներու: Ստուգել խեղճ ու մերկ զիմակ մ'է առեր, Գործ ունինք մարդոց հետ՝ որոնք շատ չեն ախորժիկ պատճառաբանելէ»: Ֆ. ձիգմանոյ:

3. «Յուսարեք» 1934 Հոկտ. 3, Այնշթայնի «Կրօնք եւ գիտութիւն» յօդուածէն, թրգմ. Հ. Ժ.:

4. Ֆրանսացի չափազեւ և աստղաբաշխ՝ որ մեծ հռչակ հանած է որպէս կարգադիր ու ճշգրտ տիեզերական նախածանօթ դրութիւններուն, և յատկապէս՝ աշխարհածնութեան իր հիմնաւել գիտութիւնը (1749-1827). Կը պատմուի որ իր վրայ սքանչացող Պօնափարթի հար-

ցումին՝ թէ ինչո՞ւ Աստուծոյ անունը չէր յիշած իր այնքան բանաւոր ու գեղեցիկ կազմակերպութեան մէջ, ինք տուած ըլլայ սա կտրուկ պատասխանը. «Վեհափառ Տէր, ես այդ պահանջին պէտքը չունեցայ»: Սակայն ասով Ստեղծողին գաղափարը չէ որ կը մերժէր, կ'ըսէ զինք մօտէն ճանչցող գիտնական մը, այլ կ'ուզէր հասկըցնել իր նոր գրութեան մէկ տուեալը, այսինքն թէ՛ աստղերուն հաստատուն և կանոնաւոր շարժումներուն համար քանի որ Նեւտոն արդէն անհրաժեշտ նկատած էր Արարչին միջամտութիւնը, Լապլաս կ'իմացնէր թէ ինք պէտք չունի կրկնելու անվիճելի ու ծանօթ ճշմարտութիւնը, Յետոյ տուաւ նաեւ զործնական ապացոյցը իր բարեպաշտութեան՝ երբ կեանքը կնքեց ջերմ հաստացեալի համոզումով ու ներկայութեամբ քահանայի մը՝ զոր ինք կանչած էր: (Մանրամասնաբար տեղեկագրուած նոյն ժամանակ հրատարակուող La Quotidienne օրաթերթին մէջ, 1827, Մարտ 7, Թ. 66):

5. Ֆրանսացի աստղաբաշխ և օդերեւութաբան (mété-

1. Մեկն. Պատարագի, Վեհափի, էջ 252.

2. Վեհափի, յամի 1830, էջ 35.

տազօտութեանց համաձայն, ֆիզիքական տիեզերքը կազմուած է՝ բնական օրէնքներու դանդաղ ազդեցութեամբ՝ նիւթի մը վրայ, որ նախնարար քառասական միգամած մ'էր (nébuleux)¹։ Ասիկա գիտական բացատրութիւն է Ս. Հարց և աստուածաբաններու կարծիքին՝ զոր վերեւ յիշեցինք, այսինքն՝ Աստուած նախ անկերպարան նիւթը ստեղծեց և յետոյ անով կազմեց աշխարհը։ Ուստի վերջին ընդհանուր կարծիքն այն է՝ թէ Աստուած հիմակուան վիճակին մէջ ստեղծած չէ ֆիզիքական տիեզերքը՝ ինչպէս մենք կը տեսնենք, և ուղղամիտ աստղաբաշխներու բնագէտներ լիովին կը հաստատեն Մովսէսի աստուածաշունչ պատմութիւնը, ինչ որ հաւատոյ մաս է արդէն քրիստոնէին համար։

Արդարեւ մեծագոյն փառք է Աստուծոյ ստեղծել աշխարհներ՝ տալով նախնական մղումը որ պարունակէր՝ իրեն հունտի մէջ (germe) բոլոր ապագայ բարեշրջումները (évolution), քան թէ կազմել մի առ մի այդ աշխարհները իրենց հիմա-

կուան զիրքին մէջ։ Քիչիկիկ՝ կը գրէ. «Մովսէս թողեր է մեզի այնպիսի աշխարհաճանութիւն մը՝ որ կը ստուգուի օրըստօրէ հիմնալի կերպով։ Երկրաբանական նոր քննութիւնները կը համաձայնին բոլորովին Յննդոց գրքին՝ գործարանական էակներու կամաց կամաց ստեղծուելուն նշանակամբ» (Université Cath. 1830, ապրիլ)։ Նոյնը կը հաստատէ Ամփեռ² աւելցնելով. «Մովսէս կամ հիմակուան պէս խոր հմտութիւն ունէր բնական գիտութիւններու, կամ Աստուծոյ ներշնչուած էր»։

Ուրեմն այս մեր բնական աշխարհը կամ ասոր նախկին անկերպարան նիւթը, ինչպէս կը հաստատէ նաեւ արտաքին գիտութիւնը, հոգեղէն ինչէ մը ծնած չէ, այլ ոչնչէ ստեղծուած է Արարչին հրամանով։

Յաջորդով պիտի անցնինք տեսնելու թէ ինչպէս մեր թագաւորութիւն մշակողը իր խելքին յարմարցնելով դեռ ուրիշ հաւատալիքներ, առաջնորդուել է անխուսափելիօրէն աւելի ծանր մոլորութիւններու։ Abyssus abyssum invocat...

Հ. Թ. Թ.

téorologue), ծնած 1814ին. ունի նշանաւոր հրատարակութիւններ և գիտեր. իսկ Sur l'origine du monde գիրքը՝ զուէն զորոնց մըն է։

1. Տես Էսկերուս ժագուէր, Հեղ. Հ. Ս. Սարեան, վննետիկ 1902.

2. Մեծանուն բնախոյզ-հնարան ֆրանսացի, հիմնա-

դիր կենդանիներու բաղդատական անդամազննութեան (1769-1832).

3. Մեծատաղանդ չափազէտ և բնագէտ՝ նոյնպէս ֆրանսացի, անխոնջ աշխատող միտք մը, ինք գտաւ առաջին անգամ երկրաբանական հեռագրութեան սկզբունքը. (1775-1836).

ՕՏԱՐՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կը փափաքէինք Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան հազար հինգհարիւրամեակի առիթով ամփոփել ինչ որ եւրոպացի գիտնականներ գրած են մեր թարգմանութեան մասին։ Անոնք որքան ալ ներշնչուած ըլլան մեր պատմիչներէն կամ ազգային նոր մատենագիրներէն, սակայն չատ անգամ ունին ինքնուրոյն դատողութիւն մը և խնդիրը կը քննեն պատմական և համեմատական ընդհանուր սկզբունքներով։ Բայց վերջին յիսուն տարուան շրջանին այնքան բազմաթիւ եղած են համայնագիտակ բառարաններու և Ս. Գրքի ուսումնասիրութիւններու մէջ երեւցած յօդուածները, որ փոխանակ «Բազմալէզ»ի նեղ էջերուն՝ առանձին հատորի մը նիւթ կրնան մատակարարել, ուստի անոնցմէ հատ մը իբրեւ նմուշ կը ներկայացնենք հոս. Ֆրէտէրիք Հանրի Ամպրոզ Աքրիվընըրի «Նոր Կտակարանի քննութեան ներածութիւն»էն, տպուած ի Լոնտրա, 1894ին (Դ. տպ. Բ. հտ. էջ 148-153).

Ա.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ներկայ հայկական թարգմանութիւնը բաղդատութիւն մ'է, կատարուած Եփեսոսի ժողովէն քիչ վերջ, հնագոյն թարգմանութեան մը հետ՝ որ հիմնուած էր մասամբ ասորական և մասամբ ուրիշ յուրանական բնագրի մը վրայ։ Նորագոյն այս բաղդատութիւնը տեղի ունեցած էր խնամոտ և արժանահաւատ յոյն Աստուածաշունչի օրինակներու վրայ, որոնք, Եփեսոսի ժողովին կանոններուն հետ բերուած էին Բիւզանդիոնէ 433ին ատենները։ Բնական է որ փափաքելի էր մեզի աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ քան ինչ որ կը պարունակէ վերոյիշեալ համառօտ բացատրութիւնը։ Եւ սակայն, ան ամբողջութիւնն է ինչ որ կրնանք, վճռական կերպով, Ս. Գրքի թարգմանութեան պատմութենէն մէջ բերել, պատմութիւն՝ յիշուած երեք՝ գրեթէ ժամանակակից՝ գրիչներէ, այն է Կորինէ, Ղազար Փարպեցիէ, Մովսէս Խորենացիէ, և որոնց համառօտութիւնը ստորիւ արդ կը կրկնենք։

Կորինն իր «Ս. Մեսրոպայ վարք»ին մէջ (գրուած 441 և 452 թուականներու միջեւ) կ'ըսէ¹. Վառամշապուհի թագաւորութեան հինգերորդ տարին (այն է 397ի

ատենները) Ս. Մեսրոպ գացած էր նախ Եղեսիա, և ապա յԱմիդ, և հուսկ ի Սամսատ, և բոլոր այս ժամանակամիջոցին զբաղած էր Հայ գրերու գիւտով։

Սամսատի մէջ, ուր մեծ յարգութեամբ ընդունուեցաւ կղերէն և եպիսկոպոսէն, Մեսրոպ պատահեցաւ յոյն դպրի մը՝ Հոսիֆանոսի (Ռուփինոս?), որու հետ և երկու աշակերտներուն՝ Յովհաննու և Յովսեփայ օգնութեամբ ձեռք զարկաւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան։ Անոնք սկսան, և արժանի է գիտողութեան, Սողոմոնի Առակներէն, և Հոսիֆանոս կամ Ռուփինոս իր ձեռքով գրի կ'առնէր թարգմանուածը։ Յետոյ, Մեսրոպ այցելեց Ասորոց եպիսկոպոսին, որ շնորհաւորեց իր վաստակը. ապա զարձաւ ի Նոր քաղաք, ինչպէս Հովմայեցիք կը կոչէին Վաղարշապատը, Վառամշապուհի թագաւորութեան վեցերորդ տարին, 398ին։

Ապա ինքնին Կորինն զրկուեցաւ Եղեսիի հետ Կոստանդնուպոլիս, ապահով թարգմանութեան գրքեր փնտռելու համար, որովհետեւ վերադարձան Ս. Գրքի ստոյգ օրինակով, Ս. Հայրերու գրուածներով և Նիկիոյ ու Եփեսոսի ժողովներուն կանոն-

1. Տես Հ. Կ. տպ. Վննետիկ 1893, էջ 10.